

З ІСТОРІЇ БІБЛІОТЕЧНОЇ СПРАВИ

Людмила ПРИХОДЬКО

Внесок Олександра Грушевського у розбудову бібліотечної справи Української держави у 1917–1918 рр.

Стаття розкриває маловідомі сторінки діяльності видатного українського вченого-історика, організатора наукового життя, педагога і громадського діяча Олександра Сергійовича Грушевського. Досліджується його праця в 1917–1918 рр. у Бібліотечно-архівному відділі при Генеральному Секретарстві справ освітніх Української Центральної Ради (з 9 січня 1918 р. реорганізованого у Міністерство народної освіти УНР). Висвітлені особливості суспільно-політичного життя означеної доби, її історіографічний та інтелектуальний контекст, історико-теоретичні погляди ученого.

У колі представників української науки і культури початку ХХ ст. особливе місце посідає Олександр Сергійович Грушевський (1877–1943), визначний учений-історик, талановитий організатор наукового життя, педагог і громадський діяч. Його наукова спадщина вражає своїм тематичним діапазоном, енциклопедичністю знань і універсальністю інтересів. О. Грушевський збагатив скарбницю вітчизняної науки низкою праць з історії, історіографії, джерелознавства, архівознавства, історичної географії, етнографії, фольклористики і літературознавства. Не можна оминати увагою заслуги вченого у розбудові наукового життя 20-х років – «золотий вік» української історичної науки, його величезну педагогічну і культурно-просвітницьку діяльність. О. Грушевський був одним із розробників стратегії розвитку архівної та бібліотечної справи Української держави у 1917–1918 рр. Саме йому довелося відкрити шеренгу керівників державних органів управління цими галузями. Джерелом багатогранної і плідної праці вченого була його щира любов до українського народу. Ідея служіння йому стала домінантною в його науковій, педагогічній, культурно-просвітницькій і громадській діяльності.

В умовах сталінського тоталітаризму трагічний фінал життя О. Грушевського, як і всієї родини Грушевських, був закономірним для долі кращих представників української інтелігенції, а враховуючи його наукові й політичні погляди – неминучим. На довгі роки ім'я вченого було насильно ви-

рване з контексту української науки і викреслене з пам'яті поколінь. Творча діяльність О. Грушевського, його науково-організаційна і педагогічна праця, здобутки в галузі архівної та бібліотечної справи тривалий час не вивчалися, хоча багато ідей вченого не втратили актуальності й сьогодні.

Повернення імені вченого в українську науку розпочалося за доби незалежності. Завдяки розвитку грушевськознавства, як окремого напрямку комплексних міждисциплінарних українознавчих досліджень, активній співпраці вітчизняних учених і представників української наукової діаспори в 90-х роках ХХ ст. з'являється ряд публікацій наукових досліджень про вченого, збагачених новими матеріалами і висновками. Зокрема, І. Матяш належить найґрунтовніше систематичне вивчення життєвого шляху О. Грушевського, його науково-організаційної діяльності, здобутків ученого у розбудові архівної справи України¹. Плідна праця О. Грушевського на ниві бібліотечної справи Української держави в 1917–1918 рр. висвітлена в пуб-

¹ Матяш І. Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси. – К., 2001. – С. 14–30; *Ії ж.* Перший голова Бібліотечно-архівного відділу (До 120-ліття від дня народження О. Грушевського) // Студії з архівної справи і документознавства. – 1997. – Т. 2. – С. 105–110; *Ії ж.* Модель організації архівної справи доби Центральної Ради // Центральна Рада і український державотворчий процес: До 80-річчя створення Центральної Ради // Матеріали наук. конф., 20 березня 1997 р. – К., 1997. – С. 285–291; *Ії ж.* Зміст і форми освіти у Київському археологічному інституті (1918–1920 рр.) // Історія України: маловідомі імена, події, факти: 36 статей. – К., 1999. – С. 207–220; *Ії ж.* Національна архівістика в добу Української революції 1917–1921 рр. // Україна, українці, українознавство у ХХ ст. в джерелах і документах: 36 наук. праць. – К., 1999. С. 136–148.

Приходько Людмила Федорівна, Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства.

лікаціях Т. Ківшар², Л. Дубровіної³, Н. Козакової⁴ на підставі залучення невідомих архівних документів у контексті аналізу позитивного досвіду бібліотечного будівництва часів українського державотворення. Попри наявність певного інтересу дослідників до цієї «знакової» постаті бібліотечна спадщина вченого залишається маловивченою, потребує комплексного аналізу і належить до актуальних тем історіографії бібліотечної справи України.

Мета нашого дослідження – визначити роль і внесок О. Грушевського у розбудову бібліотечної справи Української держави в 1917–1918 рр. з урахуванням суспільно-політичного життя означеної доби, її історіографічного та інтелектуального контексту, а також історико-теоретичних поглядів вченого. Вважаємо, що бібліотечну спадщину вченого необхідно розглядати як складову його концепції відродження української національної культури і науки.

Джерельну базу дослідження склали публікації вченого, зокрема його статті «Український Народний Університет» і «Бібліотечні справи», а також архівні документи. Найбільший пласт інформації стосовно діяльності О. Грушевського в Бібліотечно-архівному відділі 1917–1918 рр. містить особовий фонд вченого в ЦДІАК України (ф. 1235, оп. 1, спр. 1052, 1053, 1054, 1055, 1060, 1073). Тут зберігаються такі важливі і цінні документи, як «Законопроект про обов'язкову надсилку друкарнями всіх видань», «Протокол засідання Комісії в справі утворення Української Національної Бібліотеки 19 квітня 1918 р.», матеріали четвертого засідання Бібліографічної комісії, матеріали про підго-

товку Першого Всеукраїнського з'їзду бібліотекарів, анкети, які були підготовлені Бібліотечно-архівним відділом з метою вивчення фактичних даних про бібліотечні ресурси, листування з установами, товариствами, бібліотеками про їхню діяльність, становище, надсилання видань і охорону фондів, протоколи засідань бібліотечної комісії Київського університету, а також чернетки до статей вченого «Національна бібліотека», «Завдання Національної бібліотеки», «Бібліотечні злидні», його численні записи, нотатки, помітки. Крім особового фонду О. Грушевського, значний комплекс документів і матеріалів, котрі відображають напружену, багатогранну і плідну діяльність Бібліотечно-архівного відділу і його Бібліотечної комісії в 1917–1918 рр., знаходиться в ЦДАВО України (ф. 2457, 2581). Ряд документів щодо роботи Бібліотечно-архівного відділу із заснування Української Національної бібліотеки зберігається в ДАКО (ф. 2с/1787). Важлива джерельна інформація з означеної теми представлена також в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Активна наукова і творча діяльність О. Грушевського припала на складний і відповідальний період української історії. 90-ті роки ХІХ – початок ХХ ст. – час глибинних перетворень у суспільно-політичному і культурно-науковому житті українського суспільства. Національний рух активізував культурне і наукове життя українства, особливо розвиток української історичної науки, яка вступає у фазу пасіонарного піднесення і досягає справжнього самовизначення й розквіту. В працях вітчизняних істориків кінця ХІХ–початку ХХ ст. історична самобутність і своєрідність культурно-національного типу українського народу знайшла повне наукове обґрунтування. Вершиною цих досліджень стала наукова концепція історичного буття українського народу, розроблена видатним ученим і державним діячем М. Грушевським. Вона розгорнула перспективу закономірного досягнення нацією нового етапу державного і культурного розвитку. Саме 1917 рік, події Української революції рішуче змінюють характер новітньої української історії.

У досягненні стратегічної мети українського національно-визвольного руху – відродження української державності – особливо важлива роль належала Українській Центральній Раді, що постає в Києві навесні 1917 р. як лідер і керівний центр української революції, покликаний розробляти її теоретичні засади та організовувати їх практичну реалізацію. Історична заслуга Центральної Ради

² Ківшар Т. І. Невідомі документи про заснування Національної Бібліотеки Української Держави // Історія бібліотечної справи в Україні. – К., 1995. – С. 3–8; *Ії ж.* Олександр Грушевський як фундатор бібліотечно-бібліографічної справи Української держави у 1917–1918 роках // Бібліотеки в розвитку історичної науки в Україні: Тези наук.-практ. конф. – К., 1995. – С. 69–71; *Ії ж.* Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923 рр.). – К., 1996. – С. 30–39; *Ії ж.* Головні напрямки бібліотечної політики в добу Української революції 1917–1921 рр. // Архівна і бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921 рр.). – К., 1998. – С. 93–99.

³ Дубровіна Л. А. М. П. Василенко та В. І. Вернадський як фундатори Національної бібліотеки Української держави // Архівна і бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921 рр.). – К., 1998. – С. 185–198; Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1918–1941. – К., 1998. – С. 6, 11–12, 20, 22.

⁴ Козакова Н. В. О. Грушевський і розбудова бібліотечної справи в Україні у 1917–1918 роках // Історія бібліотечної справи в Україні. – К., 1995. – С. 77–79.

полягає в тому, що вона перша публічно і відкрито заговорила від імені нації і про потреби нації⁵. Після проголошення IV Універсалу, який справедливо вважається вершиною її діяльності, ідея суверенної Української держави стала потужним імпульсом для державотворчих і культурних процесів у суспільстві. Надання умов для розвитку науки, культури, освіти саме на національній основі, активне творення національних структур у цих галузях було найважливішою прикметою того часу. Зокрема, у вересні 1917 р. у структурі департаменту мистецтв Генерального Секретарства справ освітніх Української Центральної Ради (з 9 січня 1918 р. – Народного міністерства освіти УНР) був створений Бібліотечно-архівний відділ. Це засвідчувало, що провідники та ідеологи визвольних змагань добре усвідомлювали роль культури, архівної і бібліотечної справи у формуванні національної свідомості, відродженні та зміцненні української держави і проявляли турботу стосовно збереження безцінної скарбниці пам'яті людства – архівів та бібліотечних і колекційних зібрань.

Очолив Бібліотечно-архівний відділ член Центральної Ради від Української трудової партії О. Грушевський. На цей час він був досить відомою постаттю в науковому середовищі й громадському житті – учень славетного В. Антоновича, талановитий учений-дослідник, активний діяч таких визначних наукових інституцій, як Наукове Товариство імені Т. Шевченка (НТШ), Історичне товариство Нестора-літописця, Українське Наукове Товариство в Києві (УНТ), який доклав багато зусиль для «оборони українства». Життєвий і творчий шлях О. Грушевського був органічно пов'язаний з національно-визвольним рухом, потреби якого істотно визначили спрямування і зміст діяльності вченого. За його плечима – навчання на історико-філологічному факультеті Київського університету св. Володимира, Київська документальна школа істориків, плідна участь у виявленні, опрацюванні та оприлюдненні джерел з історії України, а також активна подвижницька праця в наукових товариствах, комісіях, гуртках, часописах, архівах і бібліотеках. У науці О. Грушевський здобув авторитет як дослідник і знавець старої княжої доби, Великого Князівства Литовського, Козацько-Гетьманської держави XVII–XVIII ст., української історії, історіографії та культури XIX ст. У своїй

⁵ Верстюк В. Роль і місце Центральної Ради в модерній історії України // Центральна Рада і український державотворчий процес (До 80-річчя створення Центральної Ради): Матеріали наук. конф., 20 березня 1997 р. – К., 1997. – С. 10.

історичній творчості вчений охопив періоди давньої, нової і новітньої історії України, насичених важливими подіями, яким властиві часи її занепаду і росту, розвиток державних інституцій, культури і науки. У центрі його історичних досліджень стояв народ-нація, творець українського історичного процесу, української державності.

Розуміючи наукові знання як важливий чинник національного самопізнання, самоствердження і як складову частину культури, багато праці та уваги вчений присвятив українській науці. Він уважно стежив за розвитком української наукової думки в різні періоди суспільного життя, досліджуючи діяльність кирило-мефодіївців, Українського гуртка в Петербурзі, Київського наукового гуртка у 70-ті роки XIX ст. Йому належить також комплекс розвідок, присвячених становленню вітчизняної науки, зокрема, історія цього становлення, портрети діячів, аналіз їхньої діяльності, особистий внесок у цей процес, накреслення подальших перспектив, тобто проблеми, які на той час в Україні майже не опрацьовувалися⁶. Особлива увага була приділена висвітленню діяльності НТШ і УНТ⁷. О. Грушевський гаряче вболівав за українську науку, становище якої в умовах Російської імперії було нестерпним. Через цензурні утиски, нескінченні заборони української мови, важке вето на всі наукові видання, а часом відверту неприязнь «...вчені, які працювали по українським науковим темам, не могли працювати нормально. Або приходилось брати інші теми, які не були під підозрінням і заборонаю, або переходити до російської мови в працях по українській історії»⁸. У своїх науково-культурологічних дослідженнях і критико-публіцистичних статтях учений чітко, послідовно, переконливо проводив ідею самостійності й самодостатності української науки, підкреслював її важливе значення у формуванні самосвідомості народу та його духовному відродженні. О. Грушевський був поборником запровадження української мови в наукову сферу. Саме він першим серед професорів вищої школи наважився в умовах царської Росії виклада-

⁶ Костюк І. Олександр Грушевський та становлення національної науки і вищої школи на початку XX ст. // Укр. історик. – 2002. – № 1–4. – С. 338–363.

⁷ Грушевський А. Научное Товарищество имени Т. Шевченко и его издания 1905–1909 гг. – СПб., 1912. – 67 с.; *Його ж.* Стежки і шляхи української науки // ЛНВ. – 1918. – Т. 70. – С. 126–130; *Його ж.* Київське Наукове Товариство // Шлях. – 1918. – Кн. 8. – С. 66–59; *Його ж.* Український народний університет // ЛНВ. – 1917. – Т. 68. – С. 20–326.

⁸ Грушевський О. Київське наукове товариство // Шлях. – 1918. – Кн. 8. – С. 66.

ти свої лекції рідною мовою в Одесі, Москві, Петербурзі. О. Грушевський повною мірою використовував можливості кафедр «імператорських» університетів для пропаганди української історії і розгортання довкола неї наукових студій. Вчений зробив значний внесок у закладання міцного фундаменту під культурно-національне відродження нації та наукове українознавство. Його діяльність на благо української науки поряд з іншими вченими-українцями називали «...світлою точкою на темному фоні ідейної і рукопашної боротьби російських патріотів з українством при необіцяючому особливо рожевих надій мовчанні російського суспільства»⁹.

О. Грушевський глибоко усвідомлював, що Українська революція надала унікальний шанс для реалізації пекучих проблем національного відродження, у нації з'явилась можливість вибороти для себе краще майбутнє. 1917–1921 рр. стали чи не найактивнішим періодом його життя. Вчений бере участь у створенні численних товариств і інституцій, багато займається педагогічною, просвітницькою діяльністю, друкується. Влітку 1917 р. О. Грушевський брав активну участь у заснуванні Українського народного університету, який мав «стати огнищем української науки», «зібрати всі цінні наукові українські сили, розкидані по всіх кінцях, дати їм можливість працювати коло української науки», «поширити кадри української інтелігенції», а також «нахил і підготовленне до самостійної наукової праці і розробленні наукових тем»¹⁰. Вчений розробив один із варіантів навчального плану цього закладу, а після його відкриття працював в ньому приват-доцентом, пізніше професором, а також товаришем голови президії правничого факультету. Водночас О. Грушевський очолив бібліотечну комісію університету (саме подружжя Грушевських ініціювало організацію бібліотеки при новоствореному університеті)¹¹. 31 вересня 1917 р. наказом попечителя Київського учбового округу В. П. Науменка О. Грушевського призначено виконувати обов'язки директора Педагогічного музею, який він склав в серпні 1918 р. 3 вересня 1917 р. О. Грушевський приступив до роботи в Бібліотечно-архівному відділі¹². Відповідно до штатного розкладу відділ мав такі посади: «голова відділу, він

же голова архівної секції, голова бібліотечної секції, діловод, два помічники діловода, два урядовця для роз'їздів, фотограф, канцеляристи 1-го і 2-го розрядів та друкарка»¹³.

Визначені головні завдання, очолюваного О. Грушевським Бібліотечно-архівного відділу можна розглядати як програму розбудови бібліотечно-бібліографічної та архівної справи Української держави, а саме:

I. У сфері бібліотечній – «1) закласти основу Української національної бібліотеки; 2) завести, підтримуючи або наново закладаючи, мережу районних бібліотек; 3) зав'язати зносини в справі книжкового фонду з різними бібліотечними інституціями».

II. У сфері бібліографічній – «1) ввести реєстрацію нових українських видань і часописів; 2) скласти їх хронологічні і систематичні покажчики; 3) вести спеціальний реєстраційний «Літопис»; 4) складати наукову бібліографію і вести спеціальні бібліографічні видання».

III. У сфері архівній – «1) працювати над заснуванням Українського національного архіву; 2) завести, підтримуючи або закладаючи наново, районні архіви; 3) вести наукове розроблення українських архівних матеріалів і видавати спеціальний археологічний орган»¹⁴.

Незважаючи на складні умови політичного та економічного життя, відсутність передумов формування національної бібліотечної інфраструктури і достатнього досвіду бібліотечного будівництва на загальнодержавному рівні відділ намагався втілити в життя намічені плани. Зокрема, був розроблений план розвитку бібліотечної мережі, відповідно до якого районні бібліотеки мали бути у всіх губернських містах, а повітові – у всіх повітах України. Вивчався також стан комплектування фондів прилюдних бібліотек, особливо українськими друками.

Вже на початку листопада 1917 р. за участю О. Грушевського був розроблений «Законопроект про обов'язкову надсилку друкарнями всіх видань»¹⁵. Цей документ заклав юридичні основи функціонування на державному рівні бібліографічної реєстрації творів друку та комплектування

⁹ Вол Я. Петербургская академия наук и украинская литература // Украинская жизнь. – 1913. – Кн. 5. – С. 60.

¹⁰ Грушевський О. Український Народний Університет // Шлях. – 1918. – Кн. 2. – С. 56–57.

¹¹ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1060, арк. 7.

¹² Матяш І. Особа в українській архівістиці: біографічні нариси. – К., 2001. – С. 21.

¹³ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 227, арк. 18.

¹⁴ Ківшар Т. Олександр Грушевський як фундатор бібліотечно-бібліографічної справи Української Держави. 1917–1918 рр. // Бібліотеки в розвитку історичної науки в Україні: Тези наук.-практ. конф. – К., 1995. – С. 70.

¹⁵ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1054; арк. 38; Ківшар Т. Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923 рр.). – К., 1996. – С. 32.

бібліотек незалежної України. Він визначив правило про обов'язковий примірник, встановив його особливий правовий режим, який полягав в обов'язковому розподілі його серед книжкових інституцій держави¹⁶. Важливим і принциповим моментом було закріплення за новоствореною Національною бібліотекою першочерговості в одержанні друкованих видань. Слід зазначити, що в цьому документі порушувалися питання щодо організації національних наукових інституцій, зокрема, на базі Бібліотечно-архівного відділу передбачалося створити Український бібліографічний інститут, а УНТ перетворити на Українську Академію Наук.

Досить плідною була діяльність створеної при Бібліотечно-архівному відділі Бібліографічної комісії. Зокрема, О. Грушевський повідомляв Генерального Секретаря справ освітніх, що на четвертому засіданні (10 грудня 1917 р.) заслухано і вирішено такі питання:

1. Вирішено робити заходи, щоб з 1 лютого відкрити українську читальню.
2. Вирішено внести прохання про асигновку в тій справі на покупку книг.
3. Вирішено поширити Бібліографічний гурток, покликаний залучити молоді сили.
4. Вирішено почати працю коло складання зразкового каталогу для повітових бібліотек¹⁷.

У грудні 1917 р. Бібліографічною комісією була розпочата робота над укладанням зразкового каталогу для повітових бібліотек, а з квітня 1918 р. – зразкового каталогу для районних книгозбірень. Ці каталоги мали допомогти у виборі книжок для комплектування громадських книгозбірень¹⁸. Бібліографічна комісія працювала також над складанням словника українських діячів, учених та письменників (уперше ця ідея виникла в гуртку В. Антоновича в 1880-х роках) і звернулася до українського громадянства допомогти в цій справі¹⁹.

В умовах відсутності обов'язкового розподілу друкованої продукції Відділ звернувся до видавців із закликом про надсилання нових видань для їх реєстрації, але, на жаль, не всі видавництва відгукнулися на це прохання. Враховуючи важливість цих заходів, Відділ приступив до реєстрації українських друків і укладання реєстру видань, які надсилалися видавництвами і купувалися Бібліографічною комісією.

¹⁶ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1055, арк. 3.

¹⁷ Там само, спр. 1054, арк. 13.

¹⁸ *Ківшар Т.* Головні напрями бібліотечної політики в добу Української революції 1917–1921 рр. // *Архівна і бібліотечна справа доби визвольних змагань (1917–1921 рр.)*. – К., 1998. – С. 96.

¹⁹ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1053, арк. 22.

Становлення української державності, розбудова національної науки, культури, освіти актуалізували потребу в діяльності Національної бібліотеки (НБ). Україна повинна «створити національну, чи пак, народну бібліотеку, гідну великої держави» – наголошував Михайло Грушевський²⁰. Українська інтелігенція активно підтримувала ідею Національної бібліотеки і плідно працювала в цьому напрямі. Зокрема, визначний внесок в її реалізацію зробили діячі НТШ і УНТ.

Перед Бібліотечно-архівним відділом постали надзвичайно складні завдання. Адже необхідно було розробити правові засади Національної бібліотеки і вирішити різноманітні організаційні питання з її створення і функціонування. З огляду на те, що ідея зародження Національної бібліотеки та її реалізація ґрунтовно висвітлена на підставі залучення невідомих архівних документів в публікаціях вітчизняних дослідників Т. Ківшар і Л. Дубровіної, ми не будемо докладно зупинятися на цьому питанні. У контексті нашого дослідження важливо не тільки відслідкувати участь О. Грушевського в утворенні Національної бібліотеки, але й спробувати розкрити ідейно-теоретичні засади діяльності вченого, які відображали на той час одну з концепцій організації національної науки.

Якою ж бачив О. Грушевський Національну бібліотеку молодої Української держави? Знайти відповідь на це питання допомагають в основному архівні документи, зокрема, це чернетки до неопублікованих статей ученого «Завдання Національної Бібліотеки» і «Національна Бібліотека», а також розроблений за його участю «Законопроект про утворення Української Національної Бібліотеки».

О. Грушевський вважав, що:

- Національна бібліотека має бути утворена на зразок видатних національних бібліотек світового рівня (Паризька, Берлінська та ін.).
- Національна бібліотека має стати найбільшою збіркою книг, відображаючи все цінне і важливе, що було створено людською думкою, а також повною збіркою всієї друкарської продукції України.
- Книжкові багатства потрібно зробити доступними для широких кіл читачів, а також для дослідників. Національна бібліотека повинна служити інтересам української науки і української інтелігенції. Пошана до рідної мови, рідної

²⁰ *Грушевський М.* На порозі нової України // *Великий Українець: Матеріали із життя та діяльності М. Грушевського*. – К., 1992. – С. 162.

культури має бути основою праці в Бібліотеці.

- Національна бібліотека має ретельно збирати все, що стосується України і українського народу. Отже, було поставлено завдання утворити відділ «Україніка».

- Для належної організації наповнення фондів Національної бібліотеки необхідно скласти реєстри найбільш важливих книг з різних дисциплін, які можна буде використати також для загальної організації бібліотек. Треба вести активний пошук цінної та необхідної літератури, не боячись певних витрат і зусиль.

- Велику увагу необхідно приділити професійній підготовці працівників Національної бібліотеки. «Треба мати на увазі, що по теперішнім поглядам бібліотечарі се не кладовщики, які лише видають книги і ставлять їх на місця...». Це «мають бути люди з вченими інтересами, які не тільки мають оберігати, але і студіювати ті книжкові скарби, які в них розходяться, під їх доглядом і кермуванням»²¹.

Для вирішення комплексу питань зі створення національної книгозбірні було сформовано «Комісію по утворенню Української Національної Бібліотеки», яка розробила «Проект Закону про утворення Української національної Бібліотеки». Обговорення цього проекту відбувалось публічно, із залученням багатьох фахівців, організацій. Відомо, що засідання комісії відбувалося 5, 9, 16 та 19 квітня 1918 р. В особовому фонді вченого зберігається протокол засідання «Комісії в справі утворення Української національної Бібліотеки від 19 квітня 1918 р.». У цьому документі, зокрема, зазначалось: «...Утворювати зараз велику бібліотеку без ніякого осередку, з огляду на сучасне положення книжного ринку, майже неможливо. Не можливо теж чекати з утворенням Української Національної Бібліотеки до того часу, коли буде змога відбудувати відповідне приміщення для Бібліотеки. З другого боку вказувалось на те, що ціль і завдання Київської Мійської Бібліотеки з переходом її до Національної Бібліотеки не тільки не касуються, а навпаки поширюються, так що людність з такого переходу тільки скористає».

«...Вноситься тільки пропозиція щоби не ставити в одно положення як книжного майна так і будинку Мійської Бібліотеки, як це мається в законопроекті, але зазначити, що книжне майно і інвен-

тар переходять на власність Української Національної Бібліотеки, а будинок поступає тільки в тимчасове користування, доки не буде змоги збудувати відповідного приміщення для Національної Бібліотеки. В зв'язку з цим представник від Міністерства Великоруських справ заносить пропозицію і прохає занести її до протоколу, що будинок теперішньої Мійської Бібліотеки, після того як буде його звільнено від Української національної бібліотеки віддається під Руську Національну Бібліотеку.

З другого боку, вноситься пропозиція щоби цього законопроекту не подавати на затвердження Ради Народних Міністрів без попереднього порозуміння у цій справі з Київським Мійським Самоврядуванням, в відомстві якого і знаходиться зараз Мійська Публічна Бібліотека. Збори погоджуються з цим і вирішують на слідуюче засідання в цій справі запросити представника Київського Мійського Самоврядування, а представника від Міністерства Великоруських Справ, Бема, прохають переговорити в цій справі з Городським головою».

Наступне засідання було призначене на 26 квітня 1918 р.²²

Після доопрацювання проекту з'явився новий, більш досконалий і лаконічний документ – «Законопроект про утворення Української національної бібліотеки», в якому основні умови створення Національної бібліотеки були визначені чіткіше. Зокрема, в першому параграфі сформульовано головну соціальну функцію Національної бібліотеки ХХ ст. – максимально повне комплектування і збереження всієї друкованої продукції держави. Згідно з законопроектом Національна бібліотека мала стати головною книгозбірною держави у віданні Народного Міністерства Освіти. Статут і штати Бібліотеки затверджувалися Українською Центральною Радою. Осередком Національної бібліотеки мала бути Київська міська публічна бібліотека, як одна з найбільших на той час прилюдних книгозбірень України з багатими фондами старовинних і цінних видань. Слід зазначити, що такий підхід відповідав усталеним європейським традиціям формування видатних національних бібліотек. Приміщення Київської міської публічної бібліотеки розглядалось як тимчасове для перебування Національної бібліотеки, поки не буде збудовано окремого будинку. Законопроект передбачав також певні заходи стосовно забезпечення Національної бібліотеки кош-

²¹ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1073, арк. 1–3.

²² Там само, спр. 1055, арк. 3.

тами на утримання працівників і комплектування книжкового фонду²³.

На жаль, Бібліотечно-архівному відділу та Комісії по утворенню Української національної бібліотеки не вдалося реалізувати завдання стосовно заснування національної книгозбірні. 28 квітня 1918 р. стався державний переворот. Але, вже через три місяці, 2 серпня 1918 р. українським урядом було ухвалено «Закон про утворення Фонду «Національної Бібліотеки Української Держави», в якому йшлося про склад Фонду та інструкції Тимчасовому Комітету для заснування Бібліотеки. Цей закон увібрав основні ідеї О. Грушевського, висловлені ним стосовно організації Української національної бібліотеки, зокрема, про те, що Національна бібліотека має бути найбільшою збіркою книг з різних дисциплін і повною збіркою всієї друкарської продукції Української Держави на всіх мовах, а також мати найповнішим чином розроблений відділ «Україніка». Слід зазначити, що фактично Національна Бібліотека Української Держави почалася з утворення 23 серпня 1918 р. на чолі з В. Вернадським Тимчасового Комітету, який здійснив велику організаційну роботу і практичне керівництво усім комплексом робіт, необхідних для її заснування²⁴. У період Директорії до складу Комітету був введений О. Грушевський, але вчений практично не брав участі в його діяльності. 30 січня 1918 р. він пише листа «До Комітету Української Національної Бібліотеки», в якому заявляє про неможливість своєї подальшої роботи в ньому²⁵.

Знайдені архівні документи свідчать про те, що між О. Грушевським і В. Вернадським існували принципові розбіжності в поглядах на засади організації Національної бібліотеки, а також Української Академії Наук, яка створювалася паралельно з Бібліотекою. Концепцію Української Академії Наук 1919 р., як і Національної бібліотеки, розробляли М. Василенко і В. Вернадський. Вони вважали, що підпорядкованість Академії Наук, визнаної поза межами політичної боротьби, забезпечить Національній бібліотеці цілісність, стабільність і реальне значення установи національного масштабу.

²³ Ківшар Т. Невідомі документи про заснування Національної Бібліотеки Української Держави // Історія бібліотечної справи в Україні. – К., 1995. – С. 5–6.

²⁴ Слободяник М. С. Комітет для заснування Національної бібліотеки Української держави : основні напрями і результати діяльності // Архівна і бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921 рр.). – К., 1998. – С. 108–115.

²⁵ ІР НБУВ, ф. 1, № 26652 од. зб.

Завдяки підпорядкуванню Академії Наук Бібліотека буде автономною, зі своїм бюджетом, Статутом, що визначає її загальнонаціональне значення і загальнодержавні функції. На думку фундаторів ідея підпорядкування Бібліотеки узгоджувалася з концепцією Академії, яка відповідно до пропозицій Комісії з питань організації Академії Наук, мала бути автономною і поставленою поза будь-яких впливів органів державного упорядкування, що можуть змінюватися²⁶. Позиція О. Грушевського була протилежною. На його думку, підпорядкованість Національної бібліотеки Академії Наук «...зводила її зі ступені всесвітніх незалежних бібліотек типу Французької Національної бібліотеки або Британського Музею на ступінь вузких бібліотек, призначених виключно для задоволення фахових інтересів академіків, а не широких народних мас, які шукають засоби і шляхи для вищого культурного розвитку. Ся залежність нищить остаточно всяку ознаку автономності Національної бібліотеки в внутрішньому житті»²⁷. Питання про УАН О. Грушевський розглядав як учений-історик в контексті цілісності, своєрідності і безперервності українського історичного процесу, як продовження традицій наукових центрів і установ в Україні, зокрема виростання Академії Наук з УНГ, яке разом з НТШ відіграло ключову роль в новітній історії національної науки і культури, а також мало на той час усталену структуру (сформовані секції, власне видавництво, музей, наукові видання). Саме 4 червня 1918 р. на зустрічі з В. Вернадським він доводив необхідність перетворення УНГ в УАН²⁸.

У контексті об'єктивного висвітлення життєвого шляху і наукової спадщини О. Грушевського ці погляди вченого потребують виваженого і ретельного дослідження, а не штучного, необґрунтованого протиставлення позицій і підходів у вирішенні питань загальнонаціонального значення. По суті, йшлося про дві концепції розбудови української науки, творцями яких були В. Вернадський і М. Грушевський. Як відомо, за основу організації НБ і УАН була прийнята перша. О. Грушевський, як найдовірніша особа в оточенні свого старшого брата, часто опинявся в «епіцентрі» протистояння, яке негативно позначилося на його науковій

²⁶ Дубровіна Л. А. М. П. Василенко та В. І. Вернадський як фундатори Національної бібліотеки Української держави // Архівна і бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань. – К., 1998. – С. 185–197.

²⁷ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1073, арк. 57–58.

²⁸ ІР НБУВ, ф. 260, спр. 758, арк. 25.

долі. І хоча позиція вченого стосовно НБ і УАН відображала засади концепції М. Грушевського, вона була абсолютно свідомою, принциповою і визначалася рядом суттєвих факторів. Як учений-історик, який не тільки вивчав і писав історію, але й творив її в епоху визвольних змагань, О. Грушевський пройшов складний еволюційний шлях від захоплення ідеями федерації і автономії до усвідомлення історичної необхідності реалізації самостійного державного життя української нації. Вчений вважав, що шляхи розбудови НБ і УАН повинні відповідати кращим європейським традиціям і водночас передбачати підкреслення національного характеру і саморозвитку цих інституцій як достатнього фактору української культури.

У травні 1918 р. О. Грушевський передає обов'язки голови Бібліотечно-архівного відділу в надійні руки В. Модзалевського, якого він високо цінував як науковця і знавця архівів, а сам очолює Бібліотечну секцію цього Відділу. У статті «Бібліотечні справи» він згадував, як розробив і представив тодішньому міністру освіти І. Стешенку «...свої гадки про потребу заснування при Мін. Освіти спеціальної комісії, яка б опікувалася станом бібліотек на Україні і дбала про поширення цієї справи, заводячи, разом з тим і певну однастайність в сій бібліотечній справі. Знаючи стан бібліотечної справи в Росії взагалі, і в земствах і по містах, я мав на увазі ту негайну потребу реформи бібліотечної справи, яку висувало саме життя. Поширення бібліотек являється дуже важною справою для поширення освіти серед української людності»²⁹. Як свідчать архівні документи, учений багато праці і уваги присвятив питанням побудови розгалуженої системи бібліотек та їх книгозабезпеченості, особливо українською книгою. Важливою і плідною була діяльність О. Грушевського з підготовки Першого Всеукраїнського з'їзду бібліотекарів, що мав відбутися наприкінці 1918 р. Серед його першочергових завдань «...покласти підвалини для дальшого систематич-

ного поширення бібліотечної справи на Україні, разом з тим виявити ті перешкоди, які тепер стоять на шляху такого поширення. Величезний запит на книжку висуває справу упорядкування бібліотек»³⁰. О. Грушевський очолив Організаційну Комісію для скликання з'їзду. До її роботи залучалися відомі вчені, фахівці високого рівня, зокрема, Ю. Меженко, С. Сірополко, В. Міяковський та ін. Матеріали засідань Комісії свідчать про значний обсяг підготовчої роботи, зокрема, укладання програми з'їзду, розробку і розсилку анкет з метою вивчення книжкового фонду мережі, освітнього і професійного рівня бібліотечних працівників, організацію виставки творів українського друку³¹.

О. Грушевський намагався привернути увагу держави та громадськості до злиденного стану бібліотек. Учений дбав про матеріальний та фаховий рівень бібліотекарів, належну організацію бібліотечної роботи, залучення до неї кращих сил українства. Не можна не згадати про особисту участь О. Грушевського в організації роботи Бібліотеки Українського народного університету та Педагогічного музею.

Наведений вище матеріал засвідчує про визначний внесок О. Грушевського в розроблення стратегії розвитку бібліотечної справи Української держави, створення законодавчої бази і державно-правових основ діяльності книжкових інституцій, зокрема Національної бібліотеки, а також активізації бібліотечного руху. Розбудова бібліотек і архівів, створення національного інформаційного середовища становили важливу складову його концепції відродження української національної культури і науки. Наукова спадщина вченого та його плідна організаційна діяльність є виразною ілюстрацією джерел, з яких поставала бібліотечна справа України з її національними і науковими рисами доби визвольних змагань.

²⁹ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1052, арк. 16.

³¹ Там само, спр. 1053, арк. 191; ЦДАВО України, оп. 1, спр. 2457, арк. 32.

²⁹ Грушевський О. Бібліотечні справи // Шлях. – 1919. – Кн. 1. – С. 78.